

РЕПРЕСИВНИТЕ ПОЛИТИКИ НА КОМУНИСТИЧЕСКИЯ РЕЖИМ – БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ И ОБЩНОСТНАТА ПАМЕТ

Салих Боровин

Резюме: Статията разглежда хронологията на асимилационните политики и опитите за заличаване на груповата религиозна идентичност на помашкото население в Родопите. Включени са и кратки откъси от разказите на малък брой хора, които разказват семейни спомени за травмата от най-мощната асимилационна кампания в комунистическа България.

Ключови думи: комунистическа България, асимилационни политики, български мюсюлмани, травматична памет

THE REPRESSIVE POLICIES OF THE COMMUNIST REGIME: BULGARIAN MUSLIMS AND COMMUNAL MEMORY

Salih Borovin

Abstract: This article examines the chronology of the assimilation policies and the attempt to erase the group religious identity of the Pomak population in the Rhodope Mountains. Also included are short excerpts from the accounts of a small number of people who recount family memories of the trauma of the largest assimilation campaign in Communist Bulgaria.

Keywords: communist Bulgaria, assimilation policies, Bulgarian Muslims, traumatic memory

Историята на взаимоотношенията между българите мюсюлмани (помаци) и централната партийно-политическа власт след преврата на 9 септември 1944 г. до насилственото преименуване през 1970-те преминава през различни етапи. В тях по-внимателният анализ съзира както епизоди на открит флирт на властта с помашкото население, така и вмешателство в бита, нравите и религиозността им, както и откровен груб натиск, чиято кулминация е посегателството върху личното име, а с това и върху идентичността на българите мюсюлмани въобще. Основната цел, която си поставям в този текст, е да добавя още шрихи към разказите за „възродителния процес“¹, налаган на българите мюсюлмани и да акцентирам върху комуникативната памет за тези асимилационни политики.

В научните търсения по темата през последните десетилетия се публикуваха много и сериозни изследвания, чийто обект са взаимоотношенията между държавните институции и българите мюсюлмани, както и преживяванията на хората по време на провеждане на асимилационните кампании – проучванията на изследователите от Центъра по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия (А. Желязкова, 2022), изследванията на Е. Иванова (2002, 2013), М. Груев и А. Калъонски (2008), на Р. Аврамов (2016), сборниците с житейски разкази и автобиографични интервюта (Пашова и Вогеничаров, 2000; Вогеничаров и др., 1998) и сборниците, посветени на асимилационните малцинствени политики (Иванова, 2013; Келбечева и Муратова, 2021). Тук трябва да посочим и изследването „Възродителният процес и религиозната криптоидентичност на мюсюлманите от Благоевградско“, което, на базата на архивни документи и интервюта, проследява стартирания процес на наблюдение и контрол на мюсюлманите, започнал още през 1944 г., преминал през различни етапи и форми и продължил до 1989 г. (Пашова и Вогеничаров, 2011), както и антологията на З. Зафер и В. Чернокожев „Когато ми отнеха името: „Възродителният процес“ през 70–80-те години на XX в. в литературата на мюсюлманските общности“ (Зафер и Чернокожев, 2015). Важни са и изследванията, които се насочват конкретно към политиките към жените мюсюлманки (Муратова, 2012; Nahodilova, 2010; Петкова, 2015) и такива, представящи спецификите на конкретни случаи като сборника „Името, това ми е лицето“: 50 години от Корнишките протести“ (Зафер, 2023).

Хронология на репресивните политики на комунистическия режим към българите мюсюлмани

Българо-мюсюлманската общност в годините след Втората световна война е обект на непрестанно увеличаващ се натиск и вмешателство от страна на дър-

¹ Както отбелязва Румен Аврамов, необикновеният характер на събитията, които се представят, „сварва неподготвен езика, който ги отразява, търсейки неологизми и евфемизми“ (Аврамов, 2016, 22). Терминът *възродителен процес* включва скритите намерения, идеологическите основания и в крайна сметка – постепенно засилващия се натиск върху различните мюсюлмански общности в страната през 1970-те и 1980-те. Централно и ключово действие в този процес е смяната на имената, но стратегическата цел на правителствените политики в тази посока винаги е била „хомогенизирането“ (за сметка на заличаването) на груповата идентичност. Затова в повечето изследвания по проблема се наблюдава устойчиво придържане към термина *възродителен процес* и производните му „възродители“, „възродени“ и пр., по отношение на по-дълъг период, въпреки, че те попадат в официалния политически жаргон през втората половина на 1980-те години (Груев и Калъонски 2008, 13–27).

жавата в нейния вътрешен живот. Взаимоотношенията между нея и официалната власт преминават през различни етапи, отразяващи вижданията и подхода на управляващата Комунистическа партия към българите мюсюлмани.

Във времето от 1944 г. до края на 1950-те години, когато е поставено началото на тотално настъпление срещу мюсюлманската религия и срещу всички прояви на конфесионалната идентичност на това население, в гържавната политика към малцинство условно могат да бъдат разграничени два периода, според Михаил Груев (Груев, 2003, 231). Първият обхваща времето от преврата на 9.09.1944 г. до края на 1948 г. Тогава режимът се нуждае от подкрепата на тази общност за своето стабилизиране и за реализация на своята програма, затова и провежда политически курс на насърчаване и толериране на българите мюсюлмани като специфична част от българската нация.

Политическата промяна на 9.09.1944 г. като цяло се посреща с надежда от българите мюсюлмани. В новата власт те виждат гаранция, че техните религиозни, личностни и дори колективни права и свободи ще бъдат възстановени и гарантирани. И действително в първите години след преврата отечественофронтовското правителство взема всички мерки за приобщаване на това население към следващата от него политика. Гоненията и репресиите, характерни за управлението на комунистическата партия, този път са насочени към разправа с „основния враг“ на българо-мюсюлманската общност до този момент – организацията „Родина“. Тя е заклеймена като фашистка организация. Насилствените –методи за промяна на носите, имената и други белези на общностната идентичност са категорично отхвърлени и отпечени. „Родина“ е разтурена, а нейните функционери са подложени на репресии (Михайлов, 1992, 176). Наред с ликвидирането на организацията „Родина“, режимът предприема и редица други политически, стопански и просветни мерки (през 1945 г. на помаците се разрешава да си върнат старите турско-арабски имена), целящи спечелването на българите мюсюлмани за каузата на правителството и реализиране на дългосрочните му цели. Трябва да се подчертае и, че подкрепата на българите мюсюлмани за новия режим в различните райони не е константна величина. Опозиционната агитация, както и декларираните намерения на управляващите за радикално преустройство на обществото, оказват съществено влияние върху консервативната към подобни промени мюсюлманска общност. Всичко това на места довежда до охлаждане на отношенията между българите мюсюлмани и управляващите, което по-късно ще прерасне в открито недоверие и враждебност на режима към тях, а и на тях към него.

Вторият период в политиката на гържавата към българите мюсюлмани маркира началото на нов, по-агресивен подход. Той обхваща годините от 1949 до 1959 и се характеризира с репресии и грубо вмешателство в живота на общността и отделния човек. По това време режимът предприема и редица мерки срещу мюсюлманската религия. Все още обаче липсва посегателството срещу личния избор на име. Затова той условно може да бъде характеризирен като *преходен* в настъплението на официалната власт срещу религиозната идентичност на българите мюсюлмани.

Кампанията по принудителното изселване на „политически неблагонадеждните“ представители на това население през този период съвпада с началото на изселническата вълна на турското население от 1950–1951 г. и е в пряко следствие от нея. Решението на българските власти е да се провежда „избирателно“ изселване на

желаещите турци, но същевременно да не се допусне емиграция на българите мюсюлмани. Този различен подход в третирането на двете основни групи мюсюлмани не спомага за интегрирането на последните към българската държава и общество. Нещо повече, той стимулира тенденцията към „турчеене“ и към нарастване на интереса към турския език и начин на живот у мнозина, които виждат в това възможност за напускане на страната². До голяма степен за втория период е типично и широкото разгръщане на просветното дело сред българите мюсюлмани. Създаденият механизъм на въздействие и вмешателство в живота на българо-мюсюлманската общност улеснява масовизирането на ограмотителната кампания и въобще развитието на просветното дело в края на 1940-те и първата половина на 1950-те години.

Друг аспект на политиката на режима към българите мюсюлмани са неговите стопански инициативи. Обратно на утвърдената в миналото в научната и пропагандна литература теза, че българите мюсюлмани са обект на специална стопанска политика, насочена към подобряване на техния поминък и условия на живот, обективният анализ на фактите показва, че изграждането на новите индустриални и градски центрове е резултат от откриването и разработването на рудните залежи в Родопите, съвпадащо с насъщните потребности на българската икономика в този момент. Както се знае, до 1953 г. (а с известно прекъсване и по-късно), нейното развитие е ориентирано към тежката промишленост, за която рудните залежи в тази част на страната са от изключително значение (Груев, 2003, 235).

В периода след 1953 г. започва да се чувства все по-засилващият се натиск от страна на официалната власт към българите мюсюлмани. Първоначално той намира израз в две важни мероприятия на режима – т.нар. „паспортизация“ от 1953 г. и началото на масирана кампания срещу мюсюлманската религия. Неочаквано за властите, въвеждането на лични паспорти за всички български граждани среща силна съпротива сред това население. Причините за това са свързани с възприетата практика в новите паспорти те да бъдат записвани като „българомохамедани“. От друга страна, съпротивата срещу паспортизацията има и своите религиозни причини – особено остра е реакцията срещу изискването жените да бъдат снимани с открити лица.

Важен акцент в политиката на режима към българите мюсюлмани е антиислямската пропаганда (Воденичаров, 2011; 2021). Ако първоначално комунистическата партия акцентира върху своята привидна толерантност по отношение на мюсюлманската религия, а по-късно умишлено избягва конфронтацията, след 1953 г. борбата срещу исляма се превръща в първостепенна задача.

² По този въпрос обслужващите идеологическите политики изследователи се изплъзват с извинения, като например в текст от 1987 г.: „Населението на Родопите, така и в последно време се отличава с висока териториална мобилност. Но докато през капиталистическия период превес е имала външната миграция през годините на народната власт, като изключим периодите 1949–1951 и 1976–1978 г., когато значителен брой българи-мюсюлмани емигрира от страната, типична е вътрешната миграция. Външната миграция има политически предпоставки. Тя е свързана с промени в държавните граници, верски и националистични побуди и междудържавни споразумения. Обикновено за нея липсва подробна статистическа информация. Тя не се поддава на дългосрочни прогнозиране и регулиране.“ (Мичев и Младенов, 1987, 19).

С решението на Политбюро на ЦК на БКП от 17.11.1956 г. се предвиждат поредица от конкретни мерки „за народностното осъзнаване на българите с мохамеданско вероизповедание“. Централно място в този документ се отделя на подобряването на битовите условия и стандарта на живот в българо-мюсюлманските селища, „културното издигане“ на това население, повишаването на неговото образование и идеологическата работа сред него. Имайки предвид практиката от времето на паспортизацията, партийното ръководство акцентира върху необходимостта от доброволност и постигане на идейна убеденост от страна на българо-мюсюлманското население при осъществяване на тази система от мерки за приобщаването му към останалата част от българския народ. За реализирането на този нов по същество политически курс е мобилизиран целият партийен и държавен апарат.

Така започва периодът на т.нар. „културна революция“³. С този термин, който местната номенклатура в родопските околии използва като евфемизъм за означаването на мерките по „разфереджаване“, се изразява цяла поредица от комплексни мерки за борба срещу религията, за промяна на начина на живот на тези хора, въобще за изкореняване на всички външни белези на тяхната общностна идентичност. Кампанията започва активно през 1959 г. с „модернизиране“ на облеклото на българите мюсюлмани, минава през въвеждането на социалистическата празнична система на мястото на забраняваните мюсюлмански празници и кулминира в политиката за промяна на имената.

Именно през следващия етап в държавната политика към българите мюсюлмани след Втората световна война, обхващащ 1960-те години, получават фактическата си реализация всички онези идеологически, административни и пропагандни мерки, които режимът предприема по отношение на това население, заложили в края на 50-те години. Мащабните икономически мерки, насочени към подобряване на стандарта му на живот, безспорно оказват влияние за по-безболезненото протичане на акциите по смяна на имената, започнали от началото на 60-те години, в следствие *Решение А101* от 5.04.1962 г., и продължили повече от едно десетилетие.

Решение А101 на Политбюро от 5.04.1962 г. бележи решаващ обрат в политиката спрямо българите мюсюлмани. Предишните мероприятия на партийното ръководство си поставят най-вече задачата да модернизируют начина на живот на въпросното малцинство посредством курсове по ограмотяване, насърчаване на образованието или чрез подобряване на жилищната и трудова ситуация, натиск върху ислямското вероизповедание – мерки, които трябва да доведат в последна сметка до „осъзнаването“ на тази общност. Вместо това обаче сред българите мюсюлмани все по отчетливо започва да се наблюдава процес на „турцизация“, предизвикан от активната интервенция на властта. Ето защо решението от 1962 г. поставя началото на политика спрямо помаците, която цели вече не модернизацията, а сегрегацията. Това решение на Политбюро подготвя кампанията за смяна на имената

³ След ноемврийското решение на Политбюро на ЦК на БКП от 1956 г. за „издигането на политическото, културното и материално положение на българомохамеданското население“ в партийно-пропагандния жаргон трайно навлиза словосъчетанието „културна революция“, което някои изследователи приемат като евфемизъм на т.нар. от властта „разфереджаване“. Привнесенният от съветския опит термин е по-всеобхватен като политики и чрез него се скрива целият процес на насилствена асимилация и българизация на помашкото население в този период (Муратова и Пашова, 2023, 132).

–кампания, която играе определяща роля за политиката на БКП спрямо българите мюсюлмани през следващото десетилетие.

В преамбюла на документа се обръща внимание на факта, че има помашки семейства, които се заселват в места, населени с компактно турско население и там биват турцизирани. В текста са заклеямени също и смесените бракове между българомохамеданки и турци като средство за асимилация на помаците от турците, тъй като децата и съпругите приемат турска националност. Към това се прибавят още и влиянието на турското духовенство, съвместното обучение на турски и помашки деца, както и събирането на наборници от помашки и турски произход в едни и същи армейски поделения. Следователно идеологическата работа сред българите мюсюлмани трябва да се засили, за да се ограничи влиянието на турската пропаганда (Бюксеншютц, 2000, 84). Ядрото на документа обаче си остава смяната на имената, за която българите мюсюлмани трябва да бъдат спечелени със специална пропагандна кампания. Целта на преименуването е да се отстрани един външен белег на предимно ислямски ориентираната помашка идентичност – религиозна идентичност трябва да отстъпи място на езиково-националната. Промяната на имената на българите мюсюлмани, без съмнение твърде агресивен ход от страна на централната власт, трябва да има като резултат трайното и необратимо осъзнаване и приобщаване в бъдеще на това население към българския етнически елемент и преустановяване на твърде тревожните процеси на турцизация.

Началото на конкретно „възродителния процес“ към българите мюсюлмани в годините след Втората световна война се поставя със събитията през 1962–1964 – първата, до голяма степен неуспешна, вълна, когато след масови протести старите имена са върнати. Втората мащабна кампания протича от 1971 до 1974 г.⁴

Както и при предишното решение на Политбюро от 1962 г., окръжните комитети в областите, заселени с българи мюсюлмани, се призовават да вземат всички необходими мерки за засилване на българското национално съзнание сред населението и да спрат неговото турцизиране. Обръща се внимание на необходимостта помашки новобранци да не бъдат събирани заедно с турци в армейските поделения; при никакви обстоятелства да не се разрешава на хората да се отказват от българската националност в полза на друга; да се дава автоматично българското гражданство на деца от смесени бракове; да се преследват най-строго обръзванията на момчетата извън държавните институции на здравеопазването (Трифонов, 1991).

Интересно е да се отбележи, че на 26.02.1970 г. ОК на БКП – Смолян (вече с променено ръководство, радикално настроено спрямо българите мюсюлмани) изпраща до ЦК предложение относно по-нататъшното подобряване на работата сред българите с мохамеданска вяра за пълното им приобщаване към българската нация в борбата за социализъм и комунизъм. В него за първи път се споменава за задължително записване на новородените с български имена. Не може да се твърди със сигурност че смолянските ръководители са инспирирали „историческото“ решение за смяната на имената в национален мащаб, но със сигурност допринасят за детайлното му

⁴ Един от идеолозите на преименуванията е Н. Мизов, който наред с трудовете си върху различните вероизповедания, често пише и за значението на имената – и то винаги когато българо-мюсюлманите трябва да сменят имената си (Мизов, 1963, 1975).

разработване. И ако в Смолянско преименуването минава някак „миролюбиво“, то в западните Родопи властта отново среща сериозни трудности.

Опити за съпротива на българите мюсюлмани

Всичко започва през 1971 г., когато при сблъкновения в Пазарджишко загиват двама партийни функционери. В отговор на това двама българи мюсюлмани са осъдени на смърт. На 9.05.1972 г. група от над 400 души тръгва през планината от Якоруга и околните села, за да протестира. При Самоков групата е спряна и насилствено върната от силите на реда. Пада един убит, като в партийните документи се твърди, че починал от язва. На 17 май последвал нов сблъсък – в якоругското село Бунцево. Убит е секретарят на Градския комитет на Отечествения фронт в Якоруга. На 28.08.1972 г. Окръжният съд в Благоевград осъжда двама от участниците на смърт, а останалите – на различни години лишаване от свобода. Единият от осъдените – Абдия Чолаков – е разстрелян, а присъдата на другия заменена с 20 години затвор. Партийните началници отново не са наказани. През следващата година гоцеделчевските села Брезица, Корница и Лъжница се опълчват срещу преименуването, като протестът срещу преименуването на площада в Корница продължава почти три месеца. На 28.03.1973 г. се провежда „акция“ на МВР, командвана от генерал Петър Стоянов (издал през 1984 г. заповедта за преименуването в Кърджали), която завършва с петима убити, десетки ранени, осъдени и интернирани (Иванова, 2002; Зафер, 2023). Показателно е, че в тези села не се провеждат „ритуали“ по смяната на имената. Вместо това органите на властта обикалят от къща на къща и погдулото на оръжията хората са принуждавани да си „избират“ ново име от предварително подготвен списък. Общо няколкостотин българи мюсюлмани от тази област са арестувани или изселени, от тях около 500 са изпратени в печално известния лагер на дунавския остров Белене (Зафер, 2023).

След тези засилени асимилационни мерки през 70-те години борбата на БКП срещу външните белези на ислямската идентичност на българо-мюсюлманското население, тоест турско-арабските имена, облеклото, обрязването, ходенето в джамии и пр., може да се смята за приключена.

В едно интервю на респондент от с. Вълкосел се разказва: „Това, което разбрах от моя дълъг живот и това, което знам от моята майка и нenea [баба]... никога няма да ни оставят на мира, докато не ни направят българи, колко пъти ни кръстиха, сменяха имената (аз като съм се родила [42 г.] са ме записали с българско име, хората от селото не са знаели, че им записват български имена на новородените и тогава са спрели за няколко години да ходят да си записват децата), после още веднъж ни смениха имената и облеклото ни...“⁵

В предговора на сборника „„Името, това ми е лицето“: 50 години от Корнишките протести“ З. Зафер цитира известната поетеса и писателка Блага Димитрова в есето „Името“. В него тя заявява: „Име собствено, бащино, фамилно. Тези три имена си дължен да впишеш във всеки документ за самоличност. Без тях ти си никой. (...) То [Името] е твое лице пред света, твое достойнство, твоята неповторима личност. (...) Посегне ли някой на фамилното ти име, ти се превръщаш в изгнаник във

⁵ Интервю с Атиа Мейзин, жена, 64 г., основно образование, с. Вълкосел, взето на 24.12.2007 г. (Личен архив на Г. Гайгаджова).

времето, първо без корен (...) А изтръгнат ли силом собственото ти име и го подгметнат с друго, това е непоносимо покушение върху личността ти. Все едно, че плюсват в лицето ти сярна киселина, за да заличат и обезобразят индивидуалните ти черти. (...) Ти биваш лишен от биография. (...) Защо високопоставени нашинци, които минават за примерни патриоти, не смениха своите турски фамилни имена: Джагаров, Караславов, Абаджиев и пр.?" (Зафер, 2023).

Ужасните спомени за физическата болка и гавра с достойнството на стотици мъже, жени, юноши прокарва дълбоки следи в обществената памет, които едва ли ще се изтрият. Те се помнят и до днес, разказват се и на следващите поколения.

Литература

Бюксеншюлтц, У. (2000). *Малцинствена политика в България. Политика на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944–1989*, София: ИМИР.

Воденичаров, П. (2021). „Човек живее за едното име“. Комунистическата гържавна сигурност и насилствената асимилация на мюсюлманите в България /1945 – 1990/: език и идеологии. В: *Гласът на премълчаваните: изследвания в чест на доц. д-р Анастасия Пашова*. Рег.: Е. Келбечева, Н. Муратова. Благоевград: Бонпринт, 30–62.

Воденичаров, П. (2011). „Ислямът“ – ръководство на атеиста за борба срещу исляма и комунистическия новговор. *Балканистичен форум*, 1, 195–220

Груев, М., Калъонски, А. (2008). *Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическия режим*. София: Сиела.

Груев, М. (2003). *Междy петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944–1959)*. София: Кота

Желязкова, А. (съст.) (1994). *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. София: МЦПМКВ.

Зафер, З. (съст.) (2023). „Името, това ми е лицето“: 50 години от Корнишките протести. Благоевград: БОАСО

Зафер, З. (2023а). Концлагерът „Белене“ и мюсюлманските общности (1964–1987). *Балканистичен форум*, 3, 126–153.

Зафер, З. (2021). Депортация или доброволно изселване на турците в комунистическа България?. В: *Гласът на премълчаваните: изследвания в чест на доц. д-р Анастасия Пашова*, Рег.: Е. Келбечева, Н. Муратова. Благоевград: БОАСО.

Зафер, З., Чернокожев, В. (съст.) (2015). *Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70–80-те години на XX в. в литературата на мюсюлманските общности*. София: Изток-Запад.

Иванова, Е. (2002). *Отхвърлените „приобщени“ или процеса, наречен „Възродителен“ (1912–1989)*. София: Институт за източноевропейска хуманитаристика.

Мизов, Н. (1963). *Личните имена и тяхното значение*. София: НС ОФ.

Мизов, Н. (1975). *Тайната на личното име: размисли и тревоги*. София: Партиздат.

Михайлов, С. (1992). *Възрожденският процес в България*. София: М & М.

Мичев, Н., Младенов, Ч. (1987). Географски особености и тенденции в развитието на населението в Родопите. *Родопски сборник*, 6.

Монов, Ц. (1971). Просветното дело сред българите с мохамеданска вяра в Родопския край през годините на народната власт (1944–1968). *Родопски сборник*, 3.

Пашова, А., и др. (2000). *Искам благородна професия...: Традиции, мода, модерност в Зап. Родопи*. Благоевград: Отворено общество.

Пашова, А., Муратова, Н. (2023). „И да се чуе, че в България трепят хората за фереджетата“: Начало на „разфереджаването“ в Гоцеделчевския край. В: Зафер (2023), 130–164.

Пашова, А., Воденичаров, П. (2011). „Възродителният процес“ и религиозната крипто-идентичност на мюсюлмани от Благоевградски окръг. София: Семарш.

Петкова, Е. (2015). Всекидневието на българките мюсюлманки в Средните Родопи. София: Гуменберг.

Трифонов, С. (1991). Строго поверително!. *Поглед*, 18.

Nahodilova, L. (2010). Communist modernisation and gender: The experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990. *Contemporary European History*, 19 (1), 37–53.